

studium všech těchto problémů je teprve v plenkách. Mým úmyslem není, abych důležitost takto zaměřeného bádání ospravedlňoval, ani nechci dát přehledný obrázek o pracovních postupech takového bádání, chci však zdůraznit, že nás zajímavou oklikou spíše vede k staré myšlenkové tradici a že nepředstavuje v lingvistice a v psychologii nové stanovisko nebo vůbec nějakou radikální novotu.

Hledání podstaty jazyka

ROMAN JAKOBSON

Vzhledem k tomu, že „v lidské řeči mají rozdílné zvuky rozdílný význam“, došel Leonard Bloomfield ve svém známém spise uveřejněném v r. 1933 k závěru, že „studovat vztahy mezi jistými zvuky a jistými významy znamená studovat jazyk“. A už o století dříve učil Wilhelm von Humboldt, že „mezi zvukem a významem existuje zjevná souvislost, kterou však jen zřídka lze přesně osvětlit, kterou často vidíme jen obrysovitě a která ve většině případů zůstává nejasná“. Tato souvislost a koordinace byla ve zlatém věku jazykovědy věčným problémem. Do jaké míry však lingvisté nedávné minulosti tento problém ignorovali, ilustrují dobře pochvalná uznání, kterých se běžně dostávalo domnělým novým interpretacím znaku v díle Ferdinanda Saussura, zejména jazykového znaku. Za novinku bylo považováno chápání tohoto znaku jako nerozlučné jednoty dvou složek, označujícího (*signifiant*) a označovaného (*signifié*), ačkoliv tato koncepce i s terminologií byla beze zbytku přejata z teorie stoické, která je stará dvanáct set let. Tato doktrína považovala znak (*sêmeion*) za jednotku konstituovanou vztahem mezi signifikantem (označujícím, *sêmeinon*) a signifikátem (označovaným, *semainomenon*). Signifikant byl definován jako „vnímatelný“ (*aisthêton*) a signifikát jako „pochopitelný“ (*noêton*) nebo, chceme-li užít pojmu, který je v lingvistice běžnější, „přeložitelný“. Mimoto věcná reference byla od signifikace jasně odlišována termínem *tynkhanon*. Ve spisech sv. Augustina nacházíme další adaptaci a pronikavější rozvedení stoických názorů na fungování znaků, „značení“ (*sêmeiôsis*). Augustin používá latinských termínů, které jsou kalky řeckých vzorů, tak např. *signum* konstituují podle něho složky *signans* a *signatum*. Poznamenejme k tomu, že tato souvztažná dvojice pojmů a označení se u Saussura vyskytuje teprve v jeho posledním kursu o obecné jazykovědě, a to možná prostřednictvím *Noologie*

30 H. Gomperze (1908). Uvedená doktrína je jádrem středověké filosofie řeči, jejíž šíři, hloubku i rozmanitost hledisek musíme obdivovat. Podvojný charakter jakéhokoliv znaku, a abychom užili termínu Ockhamova, „dvojití poznávání“, které z něho vyplývá, vědecké myšlení středověku velmi dobře znalo.

Mezi americkými mysliteli nejbystřejším a nejuniverzálnějším byl pravděpodobně Charles Sanders Peirce (1839–1914), který byl tak velký, že se pro něho na žádné universitě nenalezlo systemizované místo. Jeho první pokus o klasifikaci znaků, pozoruhodně jasnořivý — *O novém seznamu kategorií* vyšel v Aktech Americké akademie věd a umění¹⁾ v r. 1867; o čtyřicet let později, když shrnoval „celoživotní práci o povaze znaků“, autor prohlásil: „Pokud vím, jsem pionýrem anebo spíše prvním prospektorem, který upravuje a proráží cestu k tomu, co nazýváme semiotika, to jest věda o podstatě a základních druzích značení (semiosis); a myslím, že tato oblast je příliš rozsáhlá a úkol pro toho, kdo začíná, nesmírný.“ Jasně si uvědomoval neadekvátnost teoretických premis, na nichž byly založeny práce jeho současníků. Samo pojmenování vědy o znacích je odvozeno z antického výrazu *semeiôtiké*; Peirce si vysoce vážil zkušeností antických a středověkých logiků, „myslitelů nejvyššího řádu“, a hojně jich využíval; energicky přitom odsuzoval „barbarskou zuřivost“, s jakou jeho současníci potírali „úžasné jemné myšlení scholastiků“. V roce 1903 vyjádřil pevné přesvědčení, že kdyby se staré „učení o znacích“ bylo horlivě a inteligentně rozpracovávalo, místo aby bylo ponecháváno v zapomnění, bylo by dvacáté století již v okamžiku svého zrodu mělo k dispozici speciální vědy tak důležité a tak životné, jako například lingvistika, v té době „mnohem pokročilejší, než jaké tyto vědy budou koncem první poloviny tohoto století“.

Koncem minulého století se advokátem podobné disciplíny stává de Saussure. Sám byl podnícen vlivy řeckými a novému vědnímu oboru, od něhož očekával osvětlení podstaty znaků a zákonů, jimiž se tyto řídí, dal jméno *semiologie*. Podle něho se měla lingvistika stát jen částí této obecné vědy; jejím úkolem by bylo definovat to, co z jazyka činí zvláštní systém mezi ostatními „semiologickými fakty“. Bylo by jistě zajímavé pokusit se o zjištění, zda úsilí těchto dvou vědců, kteří chtěli založit srovnávací studium znakových systémů, bylo v přímém filiačním vztahu, nebo zda šlo jen o prostou konvergenci.

Poznámky o semiotice, které vtělil na papír za půl století

¹⁾ Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences.

31 Peirce, vstoupily dnes do historie, a kdyby nebyly zůstaly nevydány až do třicátých let, anebo kdyby se byli lingvisté alespoň seznámili s jeho díly, která byla publikována, jeho vědecká práce by nepochybně byla měla obrovský vliv na mezinárodní vývoj lingvistické teorie.

Peirce rovněž dělal ostrou distinkci mezi „materiálními kvalitami“, *označujícími* (signifiant, signans) a jeho „bezprostředním interpretantem“, tj. *označovaným* (signifié, signatum). Rozdíly, které se projevují ve vztahu mezi *označujícími* a *označovaným*, ho vedly k rozlišování tří základních druhů znaků (sám pro znak užívá termínu *representamen*). 1) Ikon funguje především na základě faktické podobnosti mezi svým signifikantem a signifikátem, například mezi obrazem zvířete a zobrazeným zvířetem; první z nich zastupuje druhý „prostě proto, že se mu podobá“. 2) Index funguje především na základě faktické, prožívané souvislosti mezi složkou *označující* (signans, signifiant) a *označovanou* (signatum, signifié) a „fungování příznaků závisí psychologicky na asociaci věcné souvislosti“; např. kouř je příznakem ohně; zkušenost vtělená v přísloví že „není kouře bez ohně“ dovoluje, aby kdokoliv z existence kouře usuzoval na existenci ohně, ať už oheň byl nebo nebyl založen úmyslně, aby upoutal pozornost; Robinson Crusoe zjistil příznak: jeho *označujícími* (signifiant) byla stopa nohy v písku a *označovaným*, z toho vyplývajícími, byla přítomnost lidské bytosti na ostrově; zrychlení tepu, jakožto pravděpodobný symptom horečky, je také příznakem, a v takových případech Peirceova semiotika je totožná s lékařským studiem symptomů nemocí, které nese název *semeiôtika*, *semeiologie* nebo *symptomatologie*. 3) Symbol funguje především na základě instituívané, naučené souvislosti mezi *označujícími* a *označovaným*. Tato souvislost „je dána tím, že je předmětem pravidla“ a nezávisí na přítomnosti nebo nedostatku nějaké faktické podobnosti nebo věcné souvislosti. Vykладаč symbolu, ať je to kdokoliv, musí nutně toto konvenční pravidlo ovládat a znak bude skutečně správně vyložen „jen a výlučně na základě tohoto pravidla“. Původně se termínu *symbol* užívalo v podobném smyslu i v pracích Saussurových a u jeho žáků; později však de Saussure tento termín odmítl, protože obyčejně vyvolává dojem „rudimentárního přirozeného svazku mezi *označujícími* a *označovaným*“ (např. váhy jsou symbolem spravedlnosti) a v jeho poznámkách se pro *označování* konvenčních znaků, které patří ke konvenčnímu systému, objevil pokusný termín *séma* — který naopak Peirce rezervoval pro zcela zvláštní a odlišné použití. A jistě stačí, když srovnáme

Peirceův termín *symbol* s různými významy slova *symbolismus*, abychom si uvědomili, že je tu riziko nepříjemných nedorozumění; ale protože lepší termín neexistuje, jsme zatím nuceni dále používat označení zavedeného Peircem.

Obnovení diskusí o semiotice znovu vyvolává i otázku, o níž se bystře diskutuje v Kratylovi, nesmírně zajímavém dialogu Platónově: spojuje se v řeči forma s obsahem na základě „přirozenosti“ (*physei*), jak si to představuje osoba, jejíž jméno nacházíme v titulu dialogu, nebo na základě „konvence“ (*thesei*), pro kterou naopak argumentuje Hermogenes? V Platónově dialogu se Sokrates, který diskusi řídí, přiklání k tomu, aby uznal, že reprezentace na základě podobnosti je nadřazena znakům konvenčním, ale přes svůdnost tohoto pojetí připouští přinejmenším spolupůsobení dodatkového faktoru konvence, zvyku, obvyčeje.

Mezi vědci, kteří se v tomto ohledu přiklánějí k argumentaci Platónova Hermogena, zaujímá důležité místo lingvista z Yale Dwight Whitney (1827–1894), který na evropské lingvistické myšlení mocně zapůsobil propracovanou tezí, že jazyk je sociální instituce. V jeho hlavních pracích z let 1867 a 1874 je jazyk definován jako systém smluvených a konvenčních znaků (u Platóna *epitykhonta* a *synthémata*). Toto učení převzal a upravil F. de Saussure. Bylo zařazeno do posmrtného vydání jeho Kursu (*Cours de linguistique générale*), sestaveného jeho žáky C. Ballym a A. Sechehayem (1916). De Saussure tu prohlašuje: „V hlavní otázce má americký lingvista, jak se nám zdá, pravdu: jazyk je konvence a na přirozené povaze znaku, kterého se užívá konvenčně, nezáleží.“²⁾ Arbitrérnost³⁾ je uvedena jako první ze dvou obecných principů, na jejichž základě se definuje podstata jazykového znaku: „Pouto, které spojuje označující a označované, je arbitrérní.“ Mistrův komentář pak ještě zdůrazňuje, že „tento princip nikdo nepopírá; ale často je snadnější nějakou pravdu objevit než zjednat jí místo, které jí patří. Princip, o kterém jsme právě mluvili, dnes ovládá celou lingvistiku na úrovni jazyka (*la langue* v saussurovském slova smyslu); jeho důsledky jsou nesčetné.“ Současně s Ballym a Sechehayem osvětlili též A. Meillet a J. Vendryès „nemotivovanost vztahu mezi významem a zvukovou realizací“ a Bloomfield též tento

²⁾ Dont on est convenu.

³⁾ Anglický termín *arbitrariness*, *arbitrary*, fr. *arbitraire* není zdaleka tak vhodný, jako termín „nemotivovaný“ nebo „nemotivovaný na základě podobnosti“, „konvenční“, kterého se užívá vhodněji (zejména u jazykovědů Pražské školy). Termín „arbitrary“, „arbitraire“ znamená doslova „libovolný“, a proto způsobil četná nedorozumění. V textu jej právě proto necháváme, nelze jej vždy nahradit termínem „konvenční“, protože text je založen právě na původním významu nevhodně užitého termínu „arbitraire“. Pozn. př.

33 bod učení přijímá se souhlasem: „Formy jazyka jsou arbitrérní (*arbitrary*).“

Abychom však řekli pravdu, souhlas se saussurovským dogmatem o arbitrérnosti znaku nebyl zdaleka jednohlasný. Podle mínění Otto Jespersena (1916) úloha arbitrérnosti v jazyce byla nesmírně přeháněna, a ani Whitney, ani Saussure nedospěli k tomu, aby rozřešili problém vztahu mezi zvukem a významem. Polemické příspěvky J. Damouretta a E. Pichona a D. L. Bolingera měly stejný titul: „Znak není arbitrérní“ (1927, 1949⁴). Ve svém velmi uváženém článku „Nature du signe linguistique“ (1939⁵) zdůraznil E. Benveniste skutečnost zásadní důležitosti, že totiž jen z hlediska vnějšího, cizího pozorovatele je pouto mezi označujícím a označovaným pouhou nahodilostí, kdežto pro toho, pro koho je daný jazyk jazykem mateřským, se tento vztah mění v nutný.

Základní saussurovský program lingvistického vnitřního rozboru jakéhokoliv idiosynchronického systému vskutku vylučuje, aby se braly v počet zvukové a významové rozdíly dané faktorem časoprostorovým a aby se jich využívalo k podpoře teze o arbitrérnosti, libovolnosti spojení mezi oběma složkami slovního znaku. Švýcarská venkovanka německého původu, která se ptala, proč její krajané mluvící francouzsky říkají *fromage* — „Käse ist doch viel natürlicher“⁶⁾ — projevuje mínění, které se mnohem více blíží saussurovským názorům, než mínění těch, kteří tvrdí, že každé slovo je libovolně zvoleným znakem, který by bylo možno nahradit kterýmkoliv jiným slovem, aby se označila stejná věc. Ale je možno tuto přirozenou nutnost přisuzovat pouhému zvyku? Což fungují slovní znaky — a jsou to symboly — „jen na základě zvyklosti, která spojuje“ jejich signifikát s jejich signifikantem (označované s označujícím)?

Jedním z velmi důležitých rysů semiotické klasifikace Peirceovy je jeho jasnozřivost, která mu dovolila poznat, že rozdíl mezi třemi základními třídami znaků je v podstatě rozdíl místa, které zaujímají v relativní hierarchii. Základem rozdělení všech možných znaků na ikony, indexy a symboly není jen absolutní přítomnost nebo nepřítomnost podobnosti nebo věcného vztahu mezi označujícím a označovaným, ani to, že snad obvyklá korespondence mezi těmito složkami je záležitostí ryze faktickou nebo ryze institucionální, ale pouze převaha některého z těchto

⁴⁾ Le signe n'est pas arbitraire, 1927; The sign is not arbitrary, 1949.

⁵⁾ Povaha jazykového znaku.

⁶⁾ *fromage* = „sýr“; Käse ist doch viel natürlicher, německy, (říkat) *sýr* by přece bylo mnohem přirozenější.

34 faktorů nad jinými. A tak tento vědec mluví o „ikonech, u kterých se k vnější podobnosti druží konvenční pravidla“; připomeneme si i různé postupy, které zjednávají diváku perspektivu, umožňující mu porozumět obrazům některé z malířských škol; rozdíly v obrysech siluet nabývají protikladných významů podle různých malířských kódů; podle některých středověkých tradic jsou hříšné osoby příznačně a důsledně znázorňovány z profilu a naopak v umění staroegyptském zase jen en face. Peirce poukazuje na to, že „by bylo nesnadné, ne-li docela nemožné uvést příklad nějakého čistého příznaku, zrovna jako by bylo nesnadné nalézt znak, který by byl zcela zbaven příznakové kvality“. A i příznaková indikace tak typická, jako prst namířený určitým směrem, má v různých kulturách různé významy; tak například pro některé jihoafrické kmeny ukazovat na nějaký předmět prstem znamená zlořečit mu. Symbol pak „implikuje nutně nějaký příznak“ a „vyloučíme-li příznaky, nemůžeme označit to, o čem mluvíme“.

Snaha, s jakou se Peirce snažil osvětlit úlohu, jakou má spoluúčast všech těchto tří funkcí, přihlížeje k stupňovitým rozdílům, u každého z uvedených tří typů znaků, a zejména úzkostlivá pozornost, kterou věnoval ikonickým a příznakovým složkám slovních symbolů, jsou úzce vázány na jeho tezi, že „nejdokonalejšími znaky“ jsou ty, v nichž ikonický, příznakový a symbolický charakter jsou „amalgovány v co nejstejnějších proporcích“. A naopak, Saussurovo zdůrazňování ryze konvenčního charakteru řeči jde ruku v ruce s jeho tvrzením, že „znaky zcela arbitrární lépe než jiné uskutečňují ideál semiologického procesu“.

Indexové elementy v jazyce jsem zkoumal ve své studii „Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb“⁷⁾ (1957); pokusme se nyní prozkoumat ikonický aspekt jazykové struktury a navrhnout nějakou odpověď na otázky, které kladl Platón: jaká je podstata imitace (*mimésis*), která sdružuje označující s označovaným?

Jestliže série sloves *veni, vidi, vici* nás informuje o pořadí Césarových činů, pak je tomu tak především proto, že sled perfekt souřadně se vyskytujících ve větě reprodukuje postup událostí, o nichž se referuje. Časová posloupnost slovesných časů ve slovním znění výpovědi má tendenci odrážet pořadí procesů, o nichž se vypovídá, ať už jde o pořadí časové, nebo o pořadí hierarchické. Výpovědní posloupnost jako „President

⁷⁾ Radici prostředky, slovesné kategorie a ruské sloveso“; fr. překlad Les embrayeurs, les catégories verbales et le verbe russe, přel. N. Ruwet, in: Essais de linguistique générale, Paris, 1963, Ed. de Minuit, str. 176–196. Pozn. překl.

35 a ministr se zúčastnili zasedání“ je mnohem běžnější než posloupnost opačná, protože volba termínu, který má být ve větě umístěn na prvním místě, v takovém případě obráží rozdíl v hierarchickém postavení mezi osobnostmi.

Souvztažnost mezi označujícím a označovaným s přihlédnutím k vyjadřování pořadí je zkoumána v přehledu „základních variant fungování znaků (semiosis)“, který načrtl Peirce. Peirce mezi ikony rozlišoval dvě podtřídy: *obrazy* a *diagramy*. U obrazu složka označující představuje „jednoduché kvality“ označovaného, kdežto u diagramu podobnost mezi označujícím a označovaným „se týká jen relace mezi jejich částmi“. Peirce definoval diagram jako „*representamen* (znak), který je převážně ikonem relačním, přičemž k jeho fungování přispívá i konvence“. Příkladem takového „ikonu srozumitelných vztahů“ může být dvojice čtyřúhelníků nestejně velikosti ilustrující kvantitativní srovnání mezi výrobou oceli v USA a v SSSR. Relace uvnitř označujícího odpovídají relacím uvnitř označovaného. V tak typickém diagramu, jakým jsou statistické křivky, je mezi označujícím a označovaným vztah ikonické analogie. Jestliže v chronologickém diagramu například míra přírůstku obyvatelstva je znázorněna vytečkovanou čarou a míra úmrtnosti čarou souvislou, tyto čáry jsou podle terminologie Peirceovy rysy „symboloidní“ (*Symboli de features*). V semiotickém bádání Peirceově zaujímá teorie diagramů důležité místo; Peirce uznává jejich značnou důležitost, plynoucí z toho, že jsou „vpravdě ikonické a přirozeně analogické k znázorňované věci“. Kritické zkoumání různých souborů diagramů ho vede k tomu, že uznává, že „každá algebraická rovnice je ikonem potud, pokud pomocí algebraických znaků (které samy o sobě ikony nejsou) umožňuje vnímání relací, které existují mezi představovanými kvantitami.“ Každá algebraická formule se mu jeví jako ikon a „stává se jím na základě pravidel, podle nichž dochází ke komutaci, asociaci a distribuci symbolů“. A tak „algebra je vlastně jen jakýmsi diagramem“ a „řeč není nic jiného než jakási algebra“. Peirce viděl velmi jasně, že „aby bylo možno porozumět například nějaké větě, je třeba, aby uspořádání slov uvnitř ní fungovalo jako ikony“.

Když jsem podrobil kritice gramatické univerzálie a skoro-univerzálie (*near-universals*) objevené J. H. Greenbergem, uvedl jsem, že pořadí významových elementů právě svým ikonickým charakterem svědčí o obzvláště zřetelné univerzalistické tendenci (srov. referát *Universals of Language*, uveř. pod vědeckou redakcí J. H. Greenberga, 1963). A proto právě ve všech podmín-

36 kových souvětích všech jazyků první místo podmínkové věty a druhé místo věty obsahující závěr nebo důsledek je jedinou možnou nebo alespoň primární bezpříznakovou, neutrální větoslednou variantou. Jestliže téměř všude, jak vyplývá z údajů shromážděných Greenbergem, v oznamovacích větách obsahujících jmenný podmět a jmenný předmět jedinou slovoslednou variantou nebo základní převažující variantou je takový *slovo-sled*, v němž podmět je před předmětem, je zřejmé, že tento gramatický jev obráží hierarchii gramatických pojmů. Předmět, jemuž je děj přisuzován predikátem, predikován, je podle Edwarda Sapira⁸⁾ „chápán jako východisko, «agens» děje“ v protikladu „k bodu cílovému, k «předmětu» děje.“ Podmět, jediný nezávislý člen věty, poukazuje na to, o čem se vypovídá. Ať je fakticky postavení agentu jakékoliv, je nutně povýšen do hodnosti hrdiny sdělení okamžitě, jakmile je mu přisouzena úloha podmětu sdělení. „Podřízený poslouchá svého nadřízeného“. Avšak bez ohledu na hierarchii v plánu obsahovém se pozornost nejprve soustřeďuje na podřízeného, je-li ve větě představen jako agens, a pak se teprve zaměřuje na termín, který nabyl funkce „patiens“, tedy na „cíl“ děje, i když jím je nadřízený, jehož se sluší poslouchat. Jestliže naopak predikát vyjadřuje nikoliv děj, který je konán, nýbrž děj, kterým je něco zasahováno, pak úlohu podmětu dostane patiens: „Představený je poslouchán svým podřízeným.“ Nepominutelný charakter podmětu a fakultativní charakter doplnění předmětem tuto gramatickou hierarchii potvrzují: „Podřízený poslouchá; nadřízený je poslouchán.“ Jak ukázala století podrobných gramatických a logických studií, predikace je sémantický akt tak rozdílný od všech ostatních, že je třeba odmítnout násilnou argumentaci, která se snaží podmět a předmět zrovnoprávnit.⁹⁾

Studiu diagramů se dostalo podnětu k dalšímu rozvoji v moderní teorii grafů. Když čteme zajímavé dílo *Structural Models* (1965), které napsali F. Harary, R. Z. Norman a D. Cartwright a kde se do hloubky studují polydimensionální direktivní grafy, je lingvista překvapen jejich zřejmou podobností s gramatickými schémata. Isomorfní sklad označujícího a označovaného v té i oné

⁸⁾ Viz Edward Sapir, *Language, An Introduction to the Study of Speech*, poprvé uveřejněno v r. 1921, Harcourt, Brace and World, nové vyd. 1949, A Harvest Book, London, fr. překlad *Le Langage — Introduction à l'Étude de la Parole*, Paris, Payot, 1953. Pozn. překl.

⁹⁾ Zdá se nám, že tato úvaha nevystihuje zcela složitost vztahů mezi rovinou sémantickou, gramatickou a rovinou funkční větné (nebo výpovědní) perspektivy. Je třeba souhlasit s požadavkem, který zastávají F. Daneš, L. Doležel, M. Dokulil, K. Hausenblas a další, aby se tyto roviny neschovávaly. V některých jazycích (např. v angličtině, srov. V. Mathesius, *Obsahový rozbor současně angličtiny*, Praha 1961, 131) se pasivní predikace užívá zejména tehdy, když umožňuje, aby se gramatickým subjektem stal základ výpovědi (subjekt tedy vyjadřuje to, co ve větě má nejmenší výpovědní dynamiku, taková věta odpovídá především na to, co se děje s objektem). Pozn. př.

37 semiologické oblasti představuje velice podobné uspořádání, které umožňuje přesnou transpozici gramatických, a zvláště syntaktických struktur do grafů. V uspořádání grafickém lze nalézt velmi přesné ekvivalenty takových jazykových vlastností, jako je základní souvislost jazykových jednotek, a to souvislost jak vzájemná, tak i s počáteční a koncovou hranicí výpovědní řady, bezprostřední sousedství i oddělenost, centrální a periferní jejich charakter, vztahy souměrnosti a nesouměrnosti, eliptické potlačení částí některých složek. Přesné převedení kompletního syntaktického systému do souboru grafů nám dovoluje oddělit v takovém systému formy diagramové, ikonické, od rysů striktně konvenčních, symbolických.

Diagramový charakter vidíme nejen v kombinacích slov do syntaktických skupin, ale i v kombinování morfémů ve slova. Jak v syntaxi, tak i v morfologii se vztahy mezi částmi a celkem řídí definicí, kterou Peirce formuloval pro diagramy a jejich ikonickou povahu. Základní sémantický kontrast mezi kořeny jakožto lexikálními morfémy a afixy jako morfémy gramatickými je graficky vyjádřen v rozdílech jejich pozice ve slově: afixy, zejména koncovky v jazycích, které koncovky mají, se obvykle od jiných morfémů liší tím, že využívají jen omezeného množství fonémů a jejich kombinaci. Tak například v produktivních koncovkách anglického jazyka se vyskytují pouze dentální okluzívy a spiranty a jejich seskupení -st. Z 24 ruských neznělých souhlásek jen 4 fonémy, které vstupují do fonologických protikladů, fungují jako flexivní koncovky.

Morfologie je bohatá na substitutivní znaky, u nichž je ekvivalentní relace mezi označujícím a označovaným. Tak například v různých indoevropských jazycích stupně srovnání u adjektiv — pozitiv, komparatif a superlativ představují postupné narůstání počtu fonémů; např. angl. *high* — *higher* — *highest*, lat. *altus* — *altior* — *altissimus*. A tak signifikanty (označující) obrazy gradaci signifikátů (označovaných).

Jsou jazyky, v nichž se formy plurálu liší od singuláru přidáním morfému, přičemž podle Greenberga neexistuje žádný jazyk, v němž by tento vztah byl obrácený nebo kde by naopak v protikladu k formám singuláru formy plurálu byly bez nějakého aditivního morfému. Signifikant plurálu má tedy tendenci odpovídat označení numerického zvětšení nastavením délky své formy. Viz např. ve francouzštině osobní slovesné formy jednotného čísla a odpovídající formy plurálu s koncovkami delšími: 1. *je finis* — *nous finissons*, 2. *tu finis* — *vous finissez*, 3. *il finit* — *ils finissent*; nebo v polštině: 1. *znam* — *znamy*,

2. *znasz* — *znacie*, 3. *zna* — *znaja*. Ve skloňování ruských jmen skutečné (nenulové) koncovky jsou u formy množného čísla delší než u čísla jednotného, což představuje gramaticky stejný případ. Prozkoumáme-li různé historické změny, které za všech dob v různých slovanských jazycích vytvářely diagram: delší formy plurálové/ kratší formy singuláru, upoutají nás četné jevy, které podobně jako ty, o nichž jsme mluvili, mluví proti saussurovské tezi, že „označující složka nemá ve své fonické struktuře nic, co by připomínalo funkční hodnotu nebo význam z“.

Saussure sám svůj „základní princip arbitrérnosti“ zmínil tím, že rozlišuje v každém jazyce to, co je „radikálně“ arbitrérní, a to, co je arbitrérní jen „relativně“. K této druhé kategorii přiřadil znaky, které lze na syntagmatické ose rozložit ve složky, jež lze identifikovat podle osy paradigmatické (či „asociativní“). Ale i některé formy, jako např. francouzské slovo *berger* („pastýř“, pocházející z latinského *berbicularius*, které Saussure považuje za „zcela nemotivované“, by mohly být analyzovány stejně, protože *-er* je možno přidružit k ostatním příkladům tohoto sufixu označujícího činitele a zaujímá i u ostatních slov stejné paradigmatické série stejné místo, srov. např. *vacher* („skoták“) atd. Avšak při zjišťování souvislostí mezi označujícím a označovaným u gramatických morfémů musíme brát v úvahu nejen takové případy, kdy formální identita je absolutní, nýbrž i takové situace, kdy různé afixy mají společnou jistou funkci gramatickou a nějaký konstantní fonologický rys. Tak například v polštině je instrumentál, jehož koncovky se liší podle rodu, podle čísla a podle slovních druhů, přece jen konstantně vyznačen rysem nazálnosti v poslední souhláse nebo samohláse. V ruštině foném *m* (který představují dvě kombinatorické varianty, jedna palatalizovaná a druhá nepalatalizovaná) se objevuje v koncovce okrajových pádů (instrumentálu, dativu, lokálu), ale nikdy u jiných skupin pádů.

Z toho vyplývá, že uvnitř gramatických morfémů mohou izolované fonémy nebo distinktivní rysy fungovat jako autonomní indikátory jistých gramatických kategorií. Poznámku Saussurovu o „úloze relativní motivovanosti“ můžeme aplikovat právě na tyto funkce morfemických podjednotek: „Lidskému duchu se daří zavádět do určitých částí masy znaků princip pořádku a pravidelnosti“.

Saussure rozlišoval „dva protikladné proudy, mezi které se vývoj jazyka rozděluje: tendenci užívat nástroje lexikologického, totiž nemotivovaného znaku, a preferování nástroje gramatického, konstrukčního pravidla“. Sanskrt mu připadal jako vzor

39 jazyka přegramatikalizovaného, maximálně motivovaného, kdežto ve francouzštině, zejména ve srovnání s latinou, viděl, „absolutní arbitrérnost, která ostatně je nejdůležitější podmínkou jazykového znaku“. Stojí za zmínku, že se při této klasifikaci opírá jen o kritéria morfologická a syntax fakticky ponechává stranou. Toto přespříliš zjednodušené binární schéma je podstatně vylepšeno výsledky, které ze svých studií mnohem širě založených a zaměřených na problémy syntaktické vytěžili Peirce, Sapir a Whorf. A obzvláště Whorf, který zdůrazňoval „algebraickou povahu řeči“, dokázal z individuálních vět abstrahovat „strukturní vzorce věty“; formuloval pak tezi, že „strukturní aspekt jazyka (*patternment*) vždy má vrch nad jeho aspektem *lexematickým* čili pojmenovacím. A tak zřetelně diagramové složky systému jazykových symbolů jsou obecně slovníku nadřazeny.

Ponechme gramatiku stranou a všimněme si problémů striktně lexikálních, které se vízí ke kořenům a k nerozložitelným slovům (tj. takovým, která jsou konstituována jediným morfémem, tedy lexikologická *stokheia* a *prôta onomata*, podle terminologie Kratylovy); položme si otázku, podobně jako to učinili diskutující v Platónově dialogu, zda bychom se v tomto okamžiku měli zastavit a diskutovat o vnitřní souvislosti mezi označujícím a označovaným zanechat, anebo zda, aniž bychom se pokoušeli šikovně se tomu problému vyhnout, bychom „měli hrát hru až do konce a prohloubit zkoumání těchto otázek“.

Ve francouzštině slovo *ennemi* („nepřítel“) není, podle slov Saussurových, „vůbec ničím motivováno“,¹⁰ a přesto u výrazů *ami* („přítel“) a *ennemi* Francouz nemůže nevnímat podobnost obou slov, která se rýmují. *Père, mère* a *frère* (fr. „otec“, „matka“, „bratr“) se nedělí v kořen a sufix, ale jejich zvukovou příbuznost (liší se jen počátečními souhláskami) můžeme pocítovat jako fonologické naznačení jejich sémantické blízkosti, podobně jako u anglických slov *father, mother* a *brother*, u nichž je identická druhá slabika. V angličtině neexistuje žádné synchronické pravidlo, kterým by se dala snad odůvodnit etymologická souvislost mezi *ten, -teen* (sufix číslovek mezi třinácti a devatenácti) a *-ty* (sufix desítek); podobně je tomu u *three* („tři“), *thirty* („třicet“) a *third* („třetí“) nebo u *two* („dva“), *twelve* („dvanáct“), *twenty* („dvacet“), *twi-* (přefix *bi-*) a *twin* („dvojče“), ale přesto i dále série těchto forem jsou spojeny evidentním paradigmatickým vztahem. A i když slovo *eleven* („jedenáct“) je zcela neprůzračné,

¹⁰ „Ne se motive par rien“.

40 přece jen můžeme vidět jakousi souvislost s fonickou formou *twelve* („dvanáct“); tuto souvislost udržuje těsné sousedství obou číslic.

Kdybychom chtěli vulgarizovat některé principy teorie informace, pak bychom mohli chtít zjišťovat tendenci k disimilaci za sebou následujících číslovek, jako je tomu např. u substituce německé číslovky *zwo* místo *zwei* („dva“), kterou zavádějí pokyny v berlínském telefonním seznamu proto, aby se nepletla číslovka *zwei* a *drei* („tři“). Ale v četných jazycích naopak mezi sousedními číslovkami převládá tendence k asimilaci. Tak například v ruštině pozorujeme postupnou atrakci ve vztazích mezi každým sousedním párem jednoduchých číslovek, např. mezi *sem* („sedm“) a *osem* („osm“) nebo *devjat* („devět“) a *desjat* („deset“). Podobnost označující složky (signifiant) zdůrazňuje vázanost číslovek, které tvoří takové páry.

Nové termíny jako v angličtině *slithy* („hladký, lepkavý a plazící se“, užívá se o zvířeti), vytvořené ze *slimy* („pokrytý bahnem, lepkavý“, srov. s českým „šlem“) a z *lithe* („ohébný, mrštný“) a tisíce slov, které vznikly kontaminací nebo splynutím (*blends and portmanteaus*), ukazují, že mezi jednoduchými slovy je vzájemný vztah, který má za následek souběžnou interakci jejich složky označující a označované.

Článek D. L. Bolingera, na který se výše odvoláváme, ilustruje přesvědčujícími příklady „nesmírnou důležitost křížících se vlivů“ zvukové stránky a významu a důležitost lexikálně sémantických sektorů slov, u nichž podobnost významová je doprovázena podobností tvarovou“, i když je původ takových slov jakýkoliv (např. angl. *bash* „rána“; *mash* „kaše“ (vzniklá rozmáčkáním); *smash* „tvrdá rána“; *crash* „rachot“, „pohroma“; *dash* „rána“, „náraz“, „náhlý útok“ atd; *lash* „prásknutí bičem“, „rána bičem“; *hash* „zmatek“, „sekanina“; *rash* „erupce“; *brash* „sutiny, rum“; *clash* „náhlý hlučný náraz“, „srážka“; *trash* „smetí“, „odpadek“; *plash* „šplouchnutí; *splash* „postříkání blátem“, „nastříknuté bláto“, „skvrna“, „kaluž“ a *flash* „záblesk“). Taková slova se blíží onomatopoiím a i zde je jejich etymologický původ nepodstatný při synchronním rozboru.

Paronomasie, tj. sémantická konfrontace slov, která z hlediska fonémického jsou podobná, bez závislosti na nějakém etymologickém vztahu, hraje v životě jazyka význačnou roli. Slovní hříčka titulku jedné anglických novin je založena na hláskové apofonii: *Multilateral Force or Farce?* (Multilaterální síla nebo fraška? Podobná hříčka je možná i ve francouzštině: „Force ou farce multilatérale?“.) V ruském přísloví *Síla solómu lómit*

41 („síla slámu láme“) konexe mezi predikátem *lómit* a předmětem *solóm-* je vnitřně posílena dojemem začlenění kořenu *lóm-* do kořenu *solóm-*; foném l, který tvoří okolí přízvučné samohlásky, se vyskytuje ve všech členech věty a sjednocuje je; obě souhlásky podmětu *síla* se opakují ve stejném pořadí, v jakém jsou v podmětu, a proto předmět, který je též obsahuje, syntetizuje fonemickou montáž počátečního a posledního slova tohoto přísloví. Přece však na pouhé lexikální úrovni má vzájemná souhra tvaru a významu jen latentní a potenciální ráz, kdežto z hlediska syntaktického a morfologického (a tu s přihlédnutím jak k flexi, tak i k slovtvoření) je vnitřní diagramová souvislost mezi označujícím a označovaným zjevná a nutná.

Částečná podobnost mezi dvěma signifikáty (*označovanými*) může být vyjádřena částečnou podobností *označujících*, jako tomu bylo v příkladech, které jsme právě uváděli, nebo i úplnou identitou signifikantů, jako je tomu u lexikálních tropů. *Hvězda* (*star*) označuje buď nebeské těleso, nebo osobu (v obou případech je jejich přívlastkem nejvyšší lesk). Hierarchie mezi oběma významy, v prvním případě významem primárním, centrálním, vlastním, nezávislým na kontextu, a v druhém případě sekundárním, okrajovým, obrazným, přeneseným, vázaným na kontext — je charakteristickým rysem asymetrických dvojic tohoto typu. Metafora (nebo metonymie) je přidělení označující složky druhotné složce označované, která je na základě asociace (dané podobností nebo věcnou souvislostí) ve vztahu s označovanou složkou prvotní.

Gramatické alternace uvnitř kořenů nás přivádějí do oblasti pravidelných morfologických procesů. Volba alternujících fonémů může být ryze konvenční, jako je tomu například u palatálních samohlásek v metafonických plurálech v jiddiš, které uvádí jako příklad Sapir: *tog* „den“ — *teg* „dny“ — *fus* „noha“ — *fis* „nohy“ atd. Ale existují příklady gramatických „diagramů“, u nichž vidíme na samých alternantách hodnotu zjevně ikonickou, jako například u částečného nebo úplného zdvojení kmene v plurálových formách, při vyjadřování iterace, durativnosti nebo augmentativnosti v různých afrických nebo amerických jazycích. Palatalizace, která v baskických dialektech zvyšuje tonalitu souhlásek, navozuje představu zmenšování. Nahrazování hlubokých samohlásek nebo souhlásek samohláskami nebo souhláskami ostrými, samohlásek nebo souhlásek kompaktních samohláskami nebo souhláskami difúzními, konsonantů kontinuativních souhláskami diskontinuitními a souhlásek blokovaných (glottalizovaných) souhláskami neblokovanými, kterých

42 některé americké jazyky využívají, aby k významu připojily „pojem zdrobnělosti“, nebo vzájemná substituce, sloužící vyjádření augmentativnosti nebo nějakého intenzifikačního stupně, jsou založeny na latentních synestetických vlastnostech některých fonemických protikladů. Tyto vlastnosti, které lze snadno odhalit pomocí experimentálních testů a studií o vnímání zvuků a které lze zejména zřetelně zjišťovat v dětské řeči, mohou v určitých případech být základem pro vyjadřování odstupňovaných významových odstínů „deminutivnosti“ a „augmentativnosti“, v protikladu k významu neutrálnímu. Přítomnost hlubokého nebo ostrého fonému v kořeni slova v jazycích dakota nebo chinook sama o sobě neoznačují vyšší nebo nižší stupeň intenzity, avšak současná paralelní existence dvou alternujících akusticky jasných forem téhož kořenu vytváří diagramový paralelismus mezi protikladem dvou rovin znělosti uvnitř signifikantů a protikladem dvou gradačních významových stupňů u signifikátů jim odpovídajících.

Nehledě k těmto poměrně řídkým příkladům gramatického využití je autonomní ikonická hodnota fonologických protikladů v sděleních ryze kognitivního charakteru utlumena, zato však se obzvláště silně projevuje v jazyce básnickém. Stéphane Mallarmé, který měl překvapující citlivost pro zvukovou osnovu jazyka, poznamenává ve své studii *Crise de vers*, že slovo *ombre* („stín“) je ve francouzštině vyjádřeno temným vokálem, kdežto *ténèbres* („temnota“) se svými ostrými samohláskami je temné jen málo, a je tedy zklamán tou zvráceností jazyka, který přiděluje „dni“ skladbou samohlásek tmavé zabarvení (francouzsky *jour*), kdežto „noc“ (*nuit*) je vyjádřena slovem obsahujícím samohlásku jasnou.¹¹⁾ Avšak verš nároky básnickovy uspokojuje a nedostatek uvedených jazykových prostředků vyrovnává. Pozorná četba francouzské poezie s jejími obrazy noci i dne ukazuje, jak *noc* potemní a jak se *den* vyjasňuje, oetne-li se první z této dvojice v kontextu oplývající samohláskami hlubokými a znějícími v tónině b moll a druhý v seskupení fonémů vysokých. I v obyčejném jazyce, jak poznamenal sémantik Stephen Ullmann, může vhodné fonemické okolí zesílit expresivní kvalitu slova. Zatímco distribuce samohlásek v latinských slovech *dies* a *nox* nebo v českých slovech *den* a *noc* se pro poetický protiklad jasný – temný hodí, francouzská poezie tato „protikladná“ slova upravuje přidáním dalších ozdob, anebo obrazy

¹¹⁾ A côté d'ombre, opaque, ténèbres se fonce peu; quelle déception devant la perversité conférant à jour comme à nuit, contradictoirement, des timbres obscur ici, là clair.
Jde tu o protiklad hlasek temných (o v *ombre*) a ostřejších (é, è v *ténèbres*), u (*jour*) a u (*nuit*).

43 denního světla a temnoty noční nahrazuje kontrastem mezi tísnivým, dusným dnem a éterově vzdušnou nocí, protože tento kontrast je podporován jiným synestetickým komplexem, který tlumenou tonalitu hlubokých fonémů spojuje s tíží a pronikavou tonalitou fonémů vysokých s lehkostí.

Básnický jazyk objevuje existenci dvou elementů, které působí na zvukovou výstavbu: výběr a sestavu fonémů a jejich složek; evokační síla obou těchto činitelů, třebaže skrytá, implicitně přece jen v naší obvyklé jazykové činnosti existuje.

Poslední kapitola Dětských lásek (*Amours enfantines*) Julese Romainse je nazvána *Rumeur de la rue Réaumur* (Rachot v Réaumurově ulici). Samo jméno této pařížské ulice se podobá, jak nám říká autor, „rachotu kol mezi zdmi“ a evokuje různé druhy městského lomu, „otřesy, vibrace, bzučení“ (fr. *trépidation*, *vibration*, *bourdonnement*). Tyto motivy, v knize těsně spjaté s tématem přílivu a odlivu, jsou vtěleny do zvukové formy *rue Réaumur*. Mezi souhláskovými fonémy tohoto slova nacházíme jen souhlásky znělé; spojení *rue Réaumur* (rü reomür) se skládá ze čtyř znělých souhlásek (S) a čtyř vokálů samohláskových (V): SVSV – VSVS, je to zrcadlová symetrie, se skupinou rü na začátku a s její obrácenou formou ür na konci. Počáteční slabika a koncová slabika názvu se jako ozvěna třikrát opakují v sousedních slovech: *rue Réaumur*, *rumeur*, *roues... murailles*, *trépidations d'immeubles*. Samohlásky těchto ozvěnových slabik se vyznačují třemi fonologickými protiklady: 1. hluboká (zadopatrová) proti vysoké (palatální); 2. zaokrouhlená typu b moll proti nezaokrouhlené typu b moll; 3. difúzní (zavřená) proti nedifúzní (otevřená):

	ru	meur	ru	ré	au	mur	rou	mur	ré	meu
hluboká	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—
b moll	+	+	+	—	+	+	+	+	—	+
difúzní	+	—	+	—	—	+	+	+	—	—

Obratné proplétání stejných a kontrastních rysů v tomto „rachotu kol mezi zdmi“, evokované docela obyčejným názvem ulice, přesvědčivě odpovídá heslu Alexandra Popa: „Zvuk musí být ozvěnou významu.“

Když Saussure formuloval jako postulát dvě podstatné vlastnosti jazyka, tj. arbitrálnost znaku a lineární charakter jeho označující složky, oběma přisuzoval stejně zásadní důležitost. Byl si vědom toho, že kdyby tyto zákony byly správné, pak

by jejich „důsledky nebylo vůbec ani možno vyčíslit“¹²⁾ a „veškerý mechanismus jazyka“¹³⁾ by jimi byl determinován. Ale „systém diagramatický“, zjevný a nezbytný v každé syntaktické a morfologické struktuře jazyka a latentní a potenciální v lexiku, zbavuje platnosti saussurovské dogma o arbitrérnosti; a stejně i druhý z obou jeho „obecných principů“, tj. lineární charakter označující složky, byl otřesen rozložením fonémů v distinktivní rysy. A jestliže jsou tyto dva základní principy vyvráceny, bude třeba přikročit i k revizi pouček z nich odvozených.

A tak podnětná a osvícená myšlenka Peirceova, že „symbol může obsahovat ikon nebo příznak (a my k tomu dodáme „nebo zároveň obojí“), které jsou do něho vtěleny, staví před vědu o jazyce nové a naléhavé úkoly a otvírá před ní rozsáhlé perspektivy. Poučky, které tento objevitel semiotiky formuloval, v sobě nesou dalekosáhlé důsledky pro lingvistickou teorii i praxi. Ikonické a symptomaticky příznakové složky verbálních symbolů byly příliš často podceňovány, ne-li ignorovány; na druhé straně ovšem převládající symbolický charakter jazyka a radikální rozdíl, který jej v důsledku toho odlišuje od jiných souborů znaků, které jsou hlavně ikonické nebo symptomatickpříznakové, musí též být moderní lingvistickou metodologií respektovány.

Peirceovi poskytl oblíbený citát *Metalogicus* Jana ze Salisbury: *Nominantur singularia, sed universalia significantur*. Kolik malicherných a otřepaných polemik si mohli jazykovědci odborníci ušetřit, kdyby byli přihlíželi k Peirceově práci *Speculative Grammar*, a zejména k jeho tezi, že „opravdový symbol je takový, který má obecný význam“, a že naopak tento význam „nemůže být ničím jiným než symbolem“, protože „*omne symbolum de simbolo*“. Nejenže symbol není schopen označovat žádnou zvláštní věc a „označuje nutně druh věci“, ale „sám je druhem, a ne jednotlivou věcí“. Symbol, např. slovo, je „obecné pravidlo“, které plní svou významovou funkci jen skrze různé zvláštní případy, na které je aplikováno, tj. skrze *repliky* pronášené ústně nebo písemně, které jsou z oboru dané věci. A ať jsou taková ztělesnění slova seberozmanitější, slovo ve všech takových výskytech zůstává „jediným a týmž slovem“.

Jedině znaky, u kterých převažuje symbolická hodnota, mohou vytvářet věty, právě proto, že mají obecné významy, kdežto „ikony a příznaky netvrdí nic“. Jedno z posmrtných děl Charlese Peirce nazvané *Existential Graphs*, v jehož podtitulu je psáno, „mé mistrovské dílo“, uzavírá rozbor a klasifikaci znaků struč-

¹²⁾ „Conséquences incalculables“...
¹³⁾ „Tout le mécanisme de la langue“.

45 ným pohledem na tvořivou schopnost (*energeia*) řeči: „A tedy způsob bytí symbolu se liší od existence ikonu a indexu. Jsoucnost ikonu patří naší minulé zkušenosti. Ikon existuje jen jako obraz v našem vědomí. Existence indexu je existencí přítomné zkušenosti. Ale podstata symbolu spočívá v té skutečnosti, že něco bude beze vší pochyby zkušeností zažíváno, budou-li splněny určité podmínky. To znamená, že symbol ovlivní myšlení a chování toho, kdo jej bude vnímat. Každé slovo je symbolem. Každá věta je symbolem. Každá kniha je symbolem... Hodnota symbolu spočívá v tom, že slouží k racionalizaci našeho myšlení a chování a že nám dovoluje, abychom předvíдали budoucnost.“ A tuto myšlenku náš filosof neustále rozebírá: proti indexovému *hic et nunc* neustále klade „obecný zákon“, který je základem každého symbolu: „Vše, co je opravdu obecné, se vztahuje k bližší neurčené budoucnosti, protože minulost představuje jen sbírku jednotlivých případů, které se vyskytly. Minulost je aktuální fakt. Ale obecný zákon se nemůže plně realizovat. Je to možnost; a jeho způsobem bytí je *esse in futuro*.“ V tomto bodu se myšlení amerického logika kříží s vizí Velimira Chlebnikova, nejoriginálnějšího básníka tohoto století, v jehož komentáři z r. 1919 k vlastnímu dílu čteme: „Pochopil jsem, že vlast tvoření je v budoucnu; odtud putuje vítr, který nám posílají bohové slova.“